

O'ZBEK TILIDA HASHAROT NOMLARINING
NOMLANISH TAMOYILLARI

Xidirova Maxfuza Amirkulovna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti katta o'qituvchisi

m.xidirova@dtpi.uz tel: +998975538968

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek tilidagi hasharotlar (Insecta) va ularga yaqin oltioyoqlilar sinfiga mansub 135 ta zoonimning nomlanish tamoyillari, onomasiologik motivatsiyasi, etimologik qatlamlari hamda so'z yasash modellari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida o'zbek entomonimlarining shakllanishida tashqi morfologik belgilar (qanot, mo'ylov, tumshuq, oyoq tuzilishi, rang va shakl), trofik omil (oziqlanish obyekti va zararlanadigan o'simlik), etologik xususiyatlar (harakat, tovush, himoyalaniş), yashash muhiti va faollik vaqti, toponimik-eponimik hamda funksional-pragmatik omillar yetakchi tamoyillar ekanligi aniqlangan.*

Kalit so'zlar: zoonimlar, entomonimlar, hasharotlar, Insecta, onomasiologiya, nominatsiya, motivatsiya, kalka, terminologik o'zlashma, so'z yasalishi.

Abstract. *This paper examines the naming principles, onomasiological motivation, etymological layers and word-formation patterns of 135 insect (Insecta) and related hexapod zoonyms in the Uzbek language. The study demonstrates that external morphological features (structure of wings, antennae, rostrum and legs, colour and shape), trophic factors (food object and host plant), ethological behaviour (locomotion, sound production, defence), habitat and period of activity, as well as toponymic-eponymic and functional-pragmatic factors constitute the leading principles of insect nomination.*

Keywords: zoonyms, entomonyms, insects, Insecta, onomasiology, nomination, motivation, calque, terminological borrowing, word-formation.

KIRISH. Tilshunoslikda borliqdagi narsa va hodisalarga nom berish jarayoni, nomning ichki shakli hamda uning motivatsion asosi nominatsiya nazariyasi va onomasiologiyaning asosiy tadqiqot obyekti hisoblanadi [12, 45-b.; 8, 112-b.]. Inson atrofdagi jonzotlarni idrok etar ekan, ularning eng ko‘zga tashlanuvchi, amaliy hayot uchun ahamiyatli belgisini ajratib oladi va shu belgini nomning ichki shakliga aylantiradi [2, 78-b.; 5, 94-b.].

O‘zbek tilidagi hasharot nomlari tarkibida bir-biridan kelib chiqishi va yasalishi jihatidan farq qiluvchi uch qatlam kuzatiladi: azaliy xalq nomlari (*pashsha, chivin, kapalak, qandala, kuya, so‘na*), ilmiy terminlarning kalka yo‘li bilan yaratilgan o‘zbekcha muqobillari (*ikki qanotlilar, qattiqqanotlilar, to‘rqanotlilar*) hamda lotin-yunoncha nomlarning rus tili orqali o‘zlashtirilgan shakllari (*termitlar, tripslar, xalsidlar, trixogramma*).

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi o‘zbek tilidagi hasharot nomlarini zamonaviy onomasiologiya tamoyillari asosida tizimli o‘rganish, ularning motivatsion asoslarini miqdoriy jihatdan aniqlash, etimologik qatlamlari va so‘z yasalish modellarini ilmiy tavsiflash zarurati bilan belgilanadi.

METOD VA MATERIALLAR. Tadqiqotning empirik bazasini o‘zbek tilidagi zoologik va entomologik manbalardan to‘plangan 138 ta leksik birlik tashkil etdi. Bir xil nomning takroriy qayd etilgan shakllari (*Tillako‘zlar – Tillako‘z pashshalar*), shuningdek mazmuni noaniq hamda umumlashtiruvchi birliklar (*makka‘joxori zararkunandalari, yirtqich hasharotlar*) chiqarib tashlangach, tahlilga 135 ta zoonim tortildi. Material taksonomik darajasiga ko‘ra quyidagi guruhlarini qamrab oladi:

1. Turkum va kenja turkum nomlari: *Qattiqqanotlilar, Ikki qanotlilar, Pardaqqanotlilar, Tangachaqqanotlilar, To‘g‘riqqanotlilar, Teng qanotlilar, Teri qanotlilar, To‘rqanotlilar, Tukqqanotlilar, Yelpig‘ich qanotlilar, Pufakoyoqlilar, Tuyabo‘yinlar, Ninachilar, Suvaraklar, Termitlar, Poduralar, Qo‘shdumlilar* va boshqalar;

2. Oila va urug' nomlari: *Filchalar* (Uzunburunlar), *Vizildoq qo'ng'izlar*, *Qirsildoq qo'ng'izlar*, *Tilla qo'ng'izlar*, *Shohdor qo'ng'izlar*, *Yog'ochkesar qo'ng'izlar*, *Koksinellidlar*, *Tunlamalar*, *Parvonalar*, *Pilla o'rovchilar*, *Yelkan kapalaklar*, *Ixneumonidlar*, *Xalsidlar*, *Sirfidlar*, *Ktirlar*, *Qovog'arilar*, *Kavlovchi arilar*, *Yo'larilar* va boshqalar;

3. Tur nomlari: *Kolorado qo'ng'izi*, *Gessen chivini*, *Karam chivini*, *Piyoz chivini*, *Qovun pashshasi*, *Uy pashshasi*, *Bezgak pashshasi*, *Ombor uzuntumshug'i*, *Sholi filchasi*, *Katta g'o'za biti*, *Qonli bit*, *Komstok qurt*, *Undov tunlami*, *Un parvonasi*, *Tut odimchisi*, *Sahro chigirtkasi*, *Voha chigirtkasi*, *To'shak qandalasi*, *Xumkalla qo'ng'iz*, *Wolfart pashshasi* va boshqalar.

Tadqiqotda onomasiologik tahlil, komponent tahlil, etimologik-qiyosiy tahlil, so'z yasalishi tahlili hamda miqdoriy (statistik) tahlil metodlaridan foydalanildi. Har bir zoonimning motivatsion asosi nomning farqlovchi (aniqlovchi) komponenti bo'yicha belgilandi. Leksik birliklar «O'zbek tilining izohli lug'ati» [14], A.Hojiyevning tilshunoslik terminlari lug'ati [13], G.Ya.Bey-Biyenko [3] hamda O.Mavlonov [15] ning zoologik manbalari bilan solishtirildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. O'zbek tilidagi 135 ta hasharot nomining tahlili shuni ko'rsatadiki, nominatsiya jarayonida sakkizta motivatsion tamoyil amal qiladi. Ularning miqdoriy taqsimoti 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

O'zbek tilidagi hasharot nomlarining motivatsion asoslari

№	Motivatsion tamoyil	Misollar	Soni	%
1	Morfologik (tashqi tuzilish, rang, shakl)	<i>Qattiqqanotlilar</i> , <i>Filchalar</i> , <i>Tillako'z pashshalar</i> , <i>Xumkalla qo'ng'izlar</i>	45	33,3

2	Trofik (oziqlanish obyekti, xo'jayin o'simlik)	<i>Karam chivini, Unxo'rlar, Po'stloqxo'rlar, Qovun pashshasi</i>	25	18,5
3	Terminologik o'zlashma (transliteratsiya)	<i>Termitlar, Xalsidlar, Trixogramma, Koksineidlar</i>	24	17,8
4	Etologik (harakat, tovush, xulq-atvor)	<i>Vizildoq qo'ng'izlar, Parvonalar, Pilla o'rovchilar, Tunlamlar</i>	13	9,6
5	Demotivatsiyalangan xalq nomlari	<i>Kapalaklar, Pashshalar, Qandalar, Kuya, So'nalar</i>	12	8,9
6	Biotop va faollik vaqti	<i>Sahro chigirtkasi, Uy pashshasi, May qo'ng'izlari</i>	9	6,7
7	Toponimik va eponimik	<i>Kolorado qo'ng'izi, Gessen chivini, Komstok qurt</i>	5	3,7
8	Funksional-pragmatik	<i>Bezgak pashshasi, Malhamchilar</i>	2	1,5
	Jami		135	100

Hasharotning tashqi tuzilishi – qanot, mo'ylov, tumshuq, oyoq, dum, bosh va bo'yin shakli, tana rangi va qoplamasi – o'zbek entomonimlarida eng sermahsul motivatsion asos hisoblanadi (33,3%).

a) Qanot tuzilishi. Hasharotlar turkumlarining deyarli barcha o'zbekcha nomlari qanot belgisiga tayanadi va lotin-yunoncha terminlarning to'g'ridan-to'g'ri kalkasidir: *Ikki qanotlilar* (Diptera < yun. di «ikki» + pteron «qanot»); *Qattiqqanotlilar* (Coleoptera < koleos «g'ilof» – oldingi qanotlarning qattiq ustqanotga aylangani); *Tangachaqanotlilar* (Lepidoptera < lepis «tangacha» – kapalak qanotini qoplagan mayda tangachalar); *Pardaqaqanotlilar* (Hymenoptera

< hymen «parda» – yupqa pardasimon qanotlar); *To‘g‘riqanotlilar* (Orthoptera < orthos «to‘g‘ri»); *Teng qanotlilar* (Homoptera < homos «bir xil, teng»); *Teri qanotlilar* (Dermaptera < derma «teri»); *To‘rqanotlilar* (Neuroptera – to‘rsimon tomirlangan qanotlar); *Tukqanotlilar* (Trichoptera < thrix, trichos «tuk, soch»); *Yelpig‘ich qanotlilar* (Strepsiptera – orqa qanotlarning yelpig‘ichdek ochilishi); *Qanotlilar* (Pterygota) va *Qanotsizlar* (Apterygota). Kichik guruh nomlarida ham qanot rangi va shakli farqlovchi belgi bo‘ladi: *Oqqanotlar* (Aleyrodidae – qanotlari oq mum g‘ubori bilan qoplangan), *Yelkan kapalaklar* (Papilionidae – orqa qanotlaridagi yelkansimon o‘simtalar).

b) Mo‘ylov, tumshuq va oyoq tuzilishi: *Uzoq mo‘ylovlilar* (Nematocera – ko‘p bo‘g‘imli uzun mo‘ylovli chivinlar); *Kalta mo‘ylov kalta choklilar* va *Kalta mo‘ylov doira choklilar* (Orthorrhapha, Cyclorrhapha – g‘umbak qobig‘ining to‘g‘ri yoki doira chok bo‘ylab yorilishi); *Plastinka mo‘ylovlilar* (Scarabaeidae – mo‘ylovi uchidagi yelpig‘ichsimon plastinkalar); *Uzunburunlar*, *Ombor uzuntumshug‘i* (Curculionidae – boshining xartumsimon uzun tumshuqqa cho‘zilgani); *Pufakoyoqlilar* (Thysanoptera – oyoq panjasi uchidagi pufaksimon so‘rg‘ich); *Uzunoyoqlilar* (Tipulidae); *Noma‘lum sochoyoq*.

c) Bosh, bo‘yin va dum tuzilishi: *Tuyabo‘yinlar* (Raphidioptera – old ko‘kragi tuyaning bo‘ynidek uzun cho‘zilgan); *Xumkalla qo‘ng‘izlar* (Lethrus – xumdek katta, yo‘g‘on boshi); *Shohdor qo‘ng‘izlar* (Lucanidae – erkaklarining shoxsimon ulkan yuqori jag‘lari); *Shoxdumlilar* (Siricidae – qorin uchidagi shoxsimon o‘simta); *Qo‘shdumlilar* (Diplura – ikki ayri dum ipi); *Qarg‘atirnoq* (Staphylinidae – qisqa ustqanotli, egilgan qorin uchi).

d) Rang va yaltiroqlik: *Tilla qo‘ng‘izlar* (Buprestidae – metalldek tovlanuvchi tillarang tana); *Tillako‘z pashshalar* (Chrysopidae < yun. chrysos «oltin» + ops «ko‘z» – to‘liq kalka); *Yaltiroq qo‘ng‘izlar*; *Qora qo‘ng‘izlar* (Tenebrionidae < lot. tenebrae «zulmat»); *Sariq arilar* (Vespula); *Oq*

chumolilar (termitlar – oqish tana va chumolisimon jamoa hayoti); *Qonli bit* (*Eriosoma lanigerum* – ezilganda qizil suyuqlik ajratishi).

e) Metaforik va qiyosiy nomlar. Bir qator nomlar hasharot tanasini maishiy buyum yoki boshqa hayvonga qiyoslash asosida yaratilgan: *Filchalar* – uzun tumshug‘i filning xartumiga o‘xshatilgan; *Ninachilar* – ingichka uzun qorni ninaga (*ignaga*) o‘xshatilgan; *Qalqondorlar*, *Vergulsimon qalqondorlar* (*Coccoidea*, *Lepidosaphes ulmi* – tanani yopuvchi qalqonsimon mumli qoplama va uning vergulga o‘xshash shakli); *Undov tunlami* (*Agrotis exclamationis* – old qanotidagi undov belgisiga o‘xshash dog‘); *O‘roqsimon banxus* (*Banchus falcatorius* < lot. *falx* «o‘roq»); *Qurollangan ambliteles* (*Amblyteles armatorius* < lot. *armatus* «qurollangan»). Keyingi ikki misolda o‘zbekcha sifatlovchi lotincha tur epiteting aynan tarjimasi ekanligi kalka tamoyilining tur darajasida ham amal qilishini ko‘rsatadi.

Dehqonchilik madaniyati hukmron bo‘lgan o‘zbek lisoniy tafakkurida hasharotning qaysi o‘simlik yoki mahsulotga zarar yetkazishi uni farqlashning asosiy mezon bo‘lgan (18,5%). Bu tamoyil ikki modelda namoyon bo‘ladi:

- «O‘simlik/mahsulot nomi + umumiy nom» modeli: *Karam chivini*, *Piyoz chivini*, *Qovun pashshasi*, *Maysa pashshasi*, *Maysa chivini*, *Sholi filchasi*, *Kunjut qo‘ng‘izi*, *Poliz qo‘ng‘izi*, *Katta g‘o‘za biti*, *Makkajo‘xori kapalagi*, *Maxsar kapalagi*, *Maxsar ildiz filchasi*, *Tut parvonasi*, *Tut odimchisi*, *Un parvonasi*, *Yong‘oq qurti*, *Tuganak uzunburun qo‘ng‘izlari*. Bunda birinchi komponent hasharotning xo‘jayin o‘simligini, ikkinchi komponent esa uning qaysi umumiy guruhga mansubligini bildiradi;

- «Ozuqa nomi + -xo‘r / -kesar / so‘rar» modeli: *Unxo‘rlar*, *Po‘stloqxo‘rlar*, *Kurtakxo‘r*, *Tivitxo‘rlar*, *Yog‘ochkesar qo‘ng‘izlar*, *Yog‘och kemiruvchi qo‘ng‘izlar*, *Qon so‘rar chivinlar*, *Qon so‘rarlar*. Fors-tojik tilidan o‘zlashgan -xo‘r («yeyuvchi») elementi o‘zbek entomonimiyasida mahsuldor yasovchi affiksoidga aylangan.

Hasharotning o'ziga xos harakati, chiqaradigan tovushi yoki himoyalaniş usuli nomning ichki shakliga asos bo'ladi (9,6%):

- Tovushga taqlid (onomatopeya): *Vizildoq qo'ng'izlar* (uchganda vizillashi), *Qirsildoq qo'ng'izlar* (Elateridae – chalqancha yotganda «qirs» etib sakrashi), *Jizildoq* (sikadalar – yozning issiq kunlaridagi uzluksiz jizillashi; xalq tilida *saraton* deb ham ataladi), *Qitir pashshalar*;

- Harakat va mehnat faoliyati: *Kavlovchi arilar* (Sphecidae – tuproqqa in kavlashi), *Karnay o'rovchilar* (Attelabidae – bargni karnaysimon o'rab, ichiga tuxum qo'yishi), *Pilla o'rovchilar* (Lasiocampidae – qurtining pilla o'rashi), *To'pchi qo'ng'izlar* (Scarabaeus – go'ngdan to'p yasab dumalatishi), *Yo'larilar* (Pompilidae – yer yuzida yugurib yurib o'lja izlashi), *Tut odimchisi* tarkibidagi *odimchi* (Geometridae qurtining qadam o'Ichagandek bukilib yurishi);

- Faollik vaqti va yorug'likka munosabat: *Tunlamlar* (Noctuidae < lot. nox, noctis «tun» – kechasi uchuvchi kapalaklar), *Parvonalar* (Pyralidae – forsha parvona «yorug'likka intilib aylanuvchi kapalak»);

- Himoyalaniş usuli: *Sassiqqo'ng'izlar* – dushmandan himoyalaniş uchun badbo'y suyuqlik ajratishi; *Shiddatli ambliteles* – lotincha epittdagi xulq belgisining tarjimasi.

Hasharotning tabiiy areali va yashash joyi, shuningdek ommaviy paydo bo'lish fasli farqlovchi belgi vazifasini bajaradi (6,7%):

- Biotop: *Sahro chigirtkasi* (Schistocerca gregaria), *Qir chigirtkasi* (Dociostaurus maroccanus), *To'qay chigirtkasi* (Locusta migratoria), *Voha chigirtkasi* (Calliptamus italicus);

- Inson maskani: *Uy pashshasi* (Musca domestica < lot. domus «uy» – kalka), *To'shak qandalasi* (Cimex lectularius < lot. lectus «to'shak» – kalka), *Ombor uzuntumshug'i* (Sitophilus granarius < lot. granarium «don ombori»);

- Xronologik (fasl) belgi: *May qo'ng'izlari* (Melolontha), *Mart qo'ng'izi* (Amphimallon solstitialis) – voyaga yetgan qo'ng'izlarning ommaviy uchib

chiqish oyiga ko'ra atalgan. *Saraton* nomi ham sikadalarining yozning eng issiq davrida faol bo'lishiga ishora qiladi.

a) Toponimik nomlar (3,7% eponimlar bilan birga) hasharotning ilk bor qayd etilgan yoki keng tarqalgan hududini ko'rsatadi: *Kolorado qo'ng'izi* (*Leptinotarsa decemlineata* – AQShning Kolorado shtatidan butun dunyoga tarqalgan), *Gessen chivini* (*Mayetiola destructor* – Germaniyaning Gessen yerlaridan kelgan yollanma askarlar orqali Amerikaga kirgan degan taxmin asosida nomlangan), *Meksika g'o'za uzunburuni* (*Anthonomus grandis*), shuningdek *Italiya chigirtkasi* (*Calliptamus italicus* – lotincha epitening tarjimai).

b) Eponimik nomlar olim yoki tadqiqotchi sharafiga qo'yilgan: *Komstok qurti* (*Pseudococcus comstocki* – amerikalik entomolog J.H.Comstock sharafiga), *Wolfart pashshasi* (*Wohlfahrtia magnifica* – nemis tabiatshunosi Wohlfahrt sharafiga).

c) Funktsional-pragmatik nomlarda hasharotning inson uchun ahamiyati asos qilib olinadi: *Bezgak pashshasi* (*Anopheles* – bezgak kasalligi qo'zg'atuvchisini tashuvchi), *Malhamchilar* (*Meloidae* – tanasidagi kantaridin moddasi qadimda xalq tabobatida malham, yaqilg'i dori sifatida ishlatilgan).

O'zbek entomonimlari kelib chiqishi jihatidan quyidagi qatlamlarga ajraladi:

1. Turkiy asosli azaliy nomlar: *chivin*, *qo'ng'iz*, *ari*, *bit*, *qurt*, *chigirtka*, *kapalak*, *qandala*. Ushbu nomlarning aksariyati hozirgi tilda demotivatsiyalangan, ya'ni ichki shakli anglashilmaydi (8,9%). Ular yangi nomlar yasashda giperonimik tayanch so'z vazifasini o'taydi: *karam chivini*, *kunjut qo'ng'izi*, *sariq arilar*, *katta g'o'za biti*, *yong'oq qurti*.

2. Fors-tojik o'zlashmalari: *pashsha* (fors. pašše), *parvona* (fors. parvāne «kapalak»), shuningdek *-xo'r* («yeyuvchi») va *-dor* («ega») elementlari (*unxo'r*, *qalqondor*, *shohdor*).

3. Kalka yo‘li bilan yaratilgan ilmiy nomlar. Turkum nomlarining deyarli barchasi lotin-yunoncha terminlarning morfemama-morfema tarjimasidir: *Diptera* → *ikki qanotlilar*, *Lepidoptera* → *tangachaqanotlilar*, *Chrysopidae* → *tillako‘zlar*, *Musca domestica* → *uy pashshasi*. Bu jarayon o‘zbek ilmiy terminologiyasining milliy til resurslari asosida shakllanganini ko‘rsatadi.

4. Transliteratsiya qilingan terminologik o‘zlashmalar (17,8%) asosan rus tili vositasida kirib kelgan va oila yoki urug‘ning lotincha nomiga -id, -us kabi qismlarni saqlagan holda yasalgan: *Ixneumonidlar* (*Ichneumonidae*), *Koksinellidlar* (*Coccinellidae*), *Nimfalidlar* (*Nymphalidae*), *Sirfidlar* (*Syrphidae*), *Xalsidlar* (*Chalcidoidea*), *Xyermeslar*, *Termitlar*, *Tripslar*, *Poduralar*, *Fitonomuslar*, *Telenomuslar*, *Trixogramma*, *Levkopis*, *Diadegma*, *Paniskus*, *Meniskus*, *Nitobiya*; rus tilidan: *Ktirlar* (rus. *kyr*), *Karapuziklar* (rus. *karapuzik*); afrikancha *Syesye* (tsetse). *Phlebotomus papatasi*, *Ph. sergenti*, *Ph. caucasicus* kabi tur nomlari esa umuman o‘zbekchalashtirilmay, lotin yozuvida qo‘llanmoqda. Bu qatlam asosan tor sohaviy (parazit pardaqanotlilar, biologik kurash vositalari) birliklardan iborat bo‘lib, ularning o‘zbekcha motivatsiyalangan muqobillari hali yaratilmagan.

O‘zbek tilidagi hasharot nomlarida quyidagi so‘z yasaliş modellari faol:

1. Sodda tub nomlar: *chivin*, *pashsha*, *kuya*, *so‘na*, *qandala*, *kapalak*;

2. Affiksali yasalmalar: -chi (*ninachi*, *odimchi*, *malhamchi*), -cha (*filcha*, *qurtcha*), -doq (*vizildoq*, *qirsildoq*, *jizildoq*), -dor (*shohdor*, *qalqondor*), -simon (*o‘roqsimon*, *vergulsimon*, *ninachisimonlar*), -li (+ -lar) (*qanotlilar*, *mo‘ylovlilar*, *qo‘shdumlilar*), -uvchi / -ar sifatdoshlari (*kavlovchi*, *o‘rovchi*, *kemiruvchi*, *so‘rar*, *kesar*);

3. Qo‘shma so‘zlar (kompozitlar): *Xumkalla*, *Tuyabo‘yin*, *Shoxdum*, *Tillako‘z*, *Qarg‘atirnoq*, *Sochoyoq*, *Uzunburun*, *Oqqanot*, *Qovog‘ari*, *Yo‘lari*, *Unxo‘r*, *Yog‘ochkesar*. Ularning aksariyati «belgi + tana a‘zosi» (bahuvrihi turidagi) modeliga asoslanadi;

4. Izofali birikmalar («ot + ot-i/si» modeli): *Karam chivini, Qovun pashshasi, Gessen chivini, Kolorado qo'ng'izi, Tut parvonasi, To'shak qandalasi*. Bunda birinchi komponent farqlovchi belgi, ikkinchi komponent esa giperonimik tayanch vazifasini bajaradi;

5. Sifatlovchi birikmalar («sifat + ot»): *Sariq arilar, Qora qo'ng'izlar, Tilla qo'ng'izlar, Qonli bit, Yaltiroq qo'ng'izlar, Kavlovchi arilar*;

6. Ko'p komponentli kengaygan birikmalar: *Kalta mo'ylov doira choklilar, Meksika g'o'za uzunburuni, Tuganak uzunburun qo'ng'izlari, Maxsar ildiz filchasi*.

Tahlil qilingan materialda bitta taksonning bir nechta nom bilan atalishi – dubletlik hodisasi keng tarqalgan. Odatda bir nom xalq tiliga, ikkinchisi esa ilmiy terminologiyaga mansub bo'ladi: *Kapalaklar* – *Tangachaqanotlilar* (Lepidoptera); *Pashshalar* – *Ikki qanotlilar* (Diptera); *Filchalar* – *Uzunburunlar* (Curculionidae); *Pufakoyoqlilar* – *Tripslar* (Thysanoptera); *Chaykalar* – *Tukqanotlilar* (Trichoptera); *Oq chumolilar* – *Termitlar* (Isoptera); *Jizildoq* – *Saraton* – *Sikadalar* (Cicadidae); *Voha chigirtkasi* – *Italiya chigirtkasi* (Calliptamus italicus). Ushbu juftliklarda xalq nomi idrok etilgan obrazga (fil xartumi, oq rang, jizillash ovozi), ilmiy nom esa taksonomik belgiga (qanot tuzilishi) tayanadi. Bu holat o'zbek entomologik terminologiyasini me'yorlashtirish va unifikatsiya qilish zaruratini ko'rsatadi.

XULOSA. O'zbek tilidagi 135 ta hasharot nomining onomasiologik, etimologik va struktur-semantik tahlili quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi:

1. Nomlanish tamoyillarining ierarxiyasi. O'zbek entomonimiyasida morfologik belgilar (qanot, mo'ylov, tumshuq, bosh tuzilishi, rang) yetakchi motivatsion asos hisoblanadi (33,3%). Undan keyin trofik tamoyil (18,5%), terminologik o'zlashma (17,8%), etologik tamoyil (9,6%), demotivatsiyalangan xalq nomlari (8,9%), biotop va fasl tamoyili (6,7%),

toponimik-eponimik (3,7%) hamda funksional-pragmatik (1,5%) tamoyillar o‘rin oladi.

2. Agrar dunyoqarashning lisoniy ifodasi. Trofik tamoyilning yuqori ulushi (*karam chivini, qovun pashshasi, g‘o‘za biti, tut parvonasi, unxo‘r*) o‘zbek xalqining hasharotlarni avvalo dehqonchilik va xo‘jalik nuqtai nazaridan baholaganini, ya’ni nominatsiyada antropotsentrik va pragmatik yondashuv ustunligini ko‘rsatadi.

3. Kalka – ilmiy nomlarni milliyalashtirishning asosiy usuli. Turkum darajasidagi nomlar lotin-yunoncha terminlarning morfemama-morfema tarjimasi asosida yaratilgan (*Diptera – ikki qanotlilar, Coleoptera – qattiqqanotlilar*), bu esa o‘zbek tilining ilmiy terminologiyani o‘z resurslari bilan ifodalash salohiyatini namoyon etadi. Ayni paytda oila, urug‘ va tur darajasida transliteratsiya qilingan o‘zlashmalar (*ixneumonidlar, xalsidlar, trixogramma*) hamda o‘zbekchalashtirilmagan lotincha nomlar (*Phlebotomus papatasi*) saqlanib qolmoqda.

4. Yasalish modellari va kognitiv metaforizatsiya. Nomlarda *-li(lar), -chi, -doq, -dor, -simon, -xo‘r* affikslari hamda «belgi + tana a’zosi» modelidagi kompozitlar (*xumkalla, tuyabo‘yin, tillako‘z*) sermahsul. Inson hasharot belgilarini fil, tuya, qarg‘a, nina, xum, o‘roq, qalqon, vergul, undov belgisi kabi tanish narsalarga qiyoslash orqali idrok etgan va bu qiyoslar nomlarning ichki shaklida mustahkamlangan.

5. Dubletlik va unifikatsiya zarurati. Xalq va ilmiy nomlar o‘rtasidagi parallellik (*kapalaklar – tangachaqanotlilar, oq chumolilar – termitlar*) o‘zbek entomologik terminologiyasini tartibga solish, yagona me’yoriy lug‘at yaratish vazifasini dolzarb qilib qo‘yadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Berlin B. Ethnobiological Classification: Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies. – Princeton: Princeton University Press, 1992. – 335 p.

2. Brown C. H. Language and Living Things: Uniformities in Folk Classification and Naming. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1984. – 306 p.
3. Бей-Биенко Г. Я. Общая энтомология. – Москва: Высшая школа, 1980. – 416 с.
4. Блинова О. И. Явление мотивации слов: лексикологический аспект. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1984. – 191 с.
5. Гак В. Г. Языковые преобразования. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с.
6. Harper D. Online Etymology Dictionary. – 2024. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.etymonline.com>
7. Jespersen O. Language: Its Nature, Development and Origin. – London: Allen & Unwin, 1922. – 448 p.
8. Кубрякова Е. С. Части речи в ономаσιологическом освещении. – Москва: Наука, 1978. – 115 с.
9. Oxford English Dictionary (OED). – Oxford: Oxford University Press, 2024. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.oed.com>
10. Пешковский А. М. Лингвистика как наука. – Москва: Либроком, 2001. – 144 с.
11. Allaby M. Oxford Dictionary of Zoology. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 605 p.
12. Уфимцева А. А. Лексическое значение: принципы семиологического описания лексики. – Москва: Наука, 1986. – 240 с.
13. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 168 b.
14. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
15. Mavlonov O. Umurtqasizlar zoologiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2006.